

DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.31

УДК 81'272:821.161.2(092)

СОЦІОЛІНГВАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті розкрито мовно-національний світогляд Лесі Українки в соціолінгвальному контексті. Матеріал структуровано за основною проблематикою: мовно-національне виховання, мова як філологія, мова як політика. Проаналізовано ставлення письменниці до зовнішньої суспільно-політичної історії мови та її внутрішнього розвитку. Проведено паралелі з формуванням сучасного мовно-національного світогляду, що мав би ґрунтуватися на мовних стратегіях Лесі Українки.

Ключові слова: *Леся Українка, лінгвоперсонологія, мовно-національний світогляд, соціолінгвальний контекст, мова як філологія, мова як політика,*

*Нація повинна боронити свою мову більше
ніж свою територію –
се певніша межа і міцніша границя,
ніж фортеця або річка.*

*Втратити рідну мову і перейняти чужу –
се найгірший знак підданства, се кайдани на душу.*

*Втратити національну мову – се смерть,
се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко.*

Томас Девіс
(переклад Лесі Українки)

Постановка наукової проблеми та її актуальність

Теперішні умови деколонізації наукового дискурсу, зокрема лінгвоперсонології, вимагають аналізу знакових літературних постатей у соціолінгвальному контексті. Леся Українка – як видатна письменниця, перекладач і поліглот, суспільно-політична діячка – в розкритті цієї проблематики посідає визначальне місце. Межа XIX – поч. XX століття – це не лише доба остаточного вироблення загальнолітературного стандарту української мови, але винятково гострий конфлікт мови й суспільства, суспільства та особистості на роз'єднаних та окупованих частинах України.

Це, власне, той випадок, коли на чолі етнонації в її змаганні до своєї соборної, самостійної і національної держави стає мова через мовно-національний світогляд яскравої персони. Під мовно-національним світоглядом як невід'ємним елементом соціолінгвального аналізу розуміємо систему поглядів, уявлень, почуттів, оцінок та настанов особи щодо мови як основи нації.

Актуальність соціолінгвально-персоналістичної проблематики полягає в історично-сучасному перегукуванні оцінки та сприйняття мовно-суспільних явищ, а також у досі тривалому мовно-суспільному антагонізмі. Розкриття цієї проблеми вможливило б донести до суспільства історичну суголосність мовно-суспільного антагонізму та розв'язати його на користь української мови та нації, що століттями були знищені та поневолені.

Аналіз досліджень цієї проблеми

Зазвичай мовну парадигму Лесі Українки аналізовано з лінгвостилістичного боку, про що свідчать численні праці багатьох українських мовознавців, серед яких, до прикладу, С. Богдан (Bohdan), М. Бойко (Boyko), І. Олійник (Oliynyk), Л. Мацько (Mats'ko), О. Сидоренко (Sydorenko), М. Плющ (Plyushch), П. Тимошенко (Tymoshenko) та ін. Соціо-

лінгвальний контекст частково або принагідно розглянуто в працях Л. Мацько (Mats'ko) і О. Сидоренко (Sydorenko), В. Власенко (Vlasenko), С. Богдан (Bohdan) та ін., що, на нашу думку, не вичерпує цієї нагальної проблеми в тодішніх та теперішніх умовах мовно-суспільного конфлікту та місця в цьому конфлікті яскравої особистості. Системного дослідження на цю тему ми досі не маємо.

Мета нашої студії на основі епістолярної спадщини та інших окремих джерел розкрити мовно-національний світогляд Лесі Українки. Розвідка передбачає розв'язання **таких завдань**: систематизувати та описати висловлювання письменниці про зовнішню та внутрішню історію та структуру української мови на тлі суспільно-політичних обставин; проаналізувати роль та місце української мови в системі «мовного європеїзму» Лесі Українки як поліглота; розкрити суголосний зв'язок між тодішніми й теперішніми соціолінгвальними процесами.

Теоретична цінність отриманих результатів полягає в системному аналізі мовного світогляду письменниці на тлі провідних соціолінгвальних обставин. **Практична цінність** статті – у розкритті причиново-наслідкових зв'язків між розв'язанням мовного питання в Україні на межі ХІХ – поч. ХХ століття і суспільно-політичними обставинами та провідним персоналістичним мовним світоглядом поч. ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження

В аналізі мовної особистості та її мовно-національного світогляду неабияку роль відіграє походження та генетичні здатності. Батько Лариси Косач – Петро Косач – дійсний статський радник, себто генерал-майор в армії, походив із гербового заможного українсько-козацького шляхетства, що після скасування Гетьманщини, політично асимілюючись, отримало права російського дворянства. Представники цього роду сягали своїм корінням сербського намісника Боснії й Герцеговини Стефана Косача.

Мати, Ольга Драгоманова – перша жінка-націоналістка, перша жінка-академік, перша жінка-видавець – походила з роду Драгоманових, закорінених у грецьку аристократію. Звідси значення слова «драгоман» як «перекладач», що показово вказує на природні здатності до опанування чужих мов. Предки Драгоманових перебували на дипломатичній службі в Богдана Хмельницького (Скрипка 2013: 8–11).

Леся Українка – єдина в нашому мовно-літературному й суспільно-політичному житті, де її псевдонім звучить як національний етнонім чи націонім: «...ми відкинули назву «українофіли», а звемось просто українці, **бо ми такими єємо**» (Листи т. 10: 86 – далі лише том і сторінка). І це тоді, коли не існувало держави Україна, а підавстрійські українці називали себе *русинами*, підросійські – *малоросами*.

Вона вийшла на творчий шлях у Львові пізньої осені, 15(27) листопада, 1884 року з весняною поезією «Конвалія» в журналі з романтичною назвою «Зоря» (Мороз 1992: 28). Це було публічне творче народження Лесі Українки. Псевдонім «Леся Українка» виник з ініціативи Олени Пчілки: «За однією версією, посылаючи Лесині вірші до галицької «Зорі», мати й дочка хотіли підкреслити, що їх авторка не з Галичини, а з Великої України, тобто не галичанка, а українка. А за другою (її обстоює сестра Лесі Українки – Ізидора Петрівна), Олена Пчілка не любила слова «українофіл», і Лесиним псевдонімом підкреслювала справжню любов до України» (Денисюк та ін. 1999: 22).

Дитинство: «вихована я в українській мові» (т. 10: 180)

Народження й життя Лариси Косач припало на час дії Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) про заборону української мови з відомим формулюванням від самих же малоросів, що «*такого языка нет, не было и быть не может*» (Фаріон 2017: 42–46).

Суспільно-політичну атмосферу того часу найкраще виповів Д. Донцов: «Вона вродилася і діяла в ту прокляту добу суспільного маразму на Україні, коли героїчний період історії народу затерся в короткій пам'яті сучасників; коли суспільність, «як стадо загублене на бездорозжжі», що понуро брело тою дорогою, «де не ростуть ні квіти, ні терни», добровільно замкнулося в тісний круг творчості для «домашнього обіходу»; коли культ самозадоволеного,

сентиментального охлократизму (що називався тоді культом демократизму) святив свої найвищі тріумфи в українській літературі; коли самотньою реакцією нації на удари зовні були лиш – «мовчання, сльози та дитячі мрії» (Донцов 2010: 37).

Її знаменита мати – Олена Пчілка (яка 1905 року була серед тих небагатьох, що добилися дозволу на українську пресу, а 1907 року вже разом із Лесею підписала заяву міністрові освіти з вимогою навчатися українською мовою – Денисюк та ін. 1999: 18), щоб не змосковщувати власних дітей, організовує для них початкову домашню освіту, а Леся не навчається в жодному офіційному закладі: *«Повинна я сказати, що хоч українських книжок для дітей майже не було, але все ж і не так і мало було в сім'ї, де хотіли мати їх; це тим більше, що тоді у нас не розрізняли ще дитячої і недитячої книжки. Діти з великою охотою читали Кулішеві твори, оповідання Марка Вовчка. «Пана Твардовського» Гулака-Артемівського знали напам'ять. Великим вкладом в лектуру дітей були Андерсонові казки в перекладі Старицького і сербські пісні в його ж перекладі, що дуже любила Леся»* (Денисюк та ін. 1999: 82–83).

Натомість батько спілкувався російською мовою: *«Від батька вони не могли б навіть навчитися української мови, бо він нею не умів говорити. Власне, я «наважила» і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, щоб вони змалку пізнавали її якнайбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому... Училися обоє перше зо мною, потім до них ходили учителі і вчили їх по гімназійній програмі з деякими одмінами. Леся учила вкупі з братом теж латинь і грецьку мову (вона внаслідок того може вільно читати Гомера у первотворі – тож і перекладає его по-українському.... Зо мною она виучила німецьку й французьку мови, сама вивчилася ще по-польськи і по-італьянськи. Отже, перекладає зо всіх сих мов і, як Вам звісно, пише оригінальні речі (все то по-українському)»* (Денисюк та ін. 1999: 22–23).

Маленька Леся декламувала байки Л. Глібова, з винятковим пістетом ставилася до Т. Шевченка, підручними були фольклорні збірники та наочні уроки мітології та фольклору в волинських селах, театр, музика та малярство, праці дядька М. Драгоманова. Серед найулюбленіших – «Міти класичної давности» Г. Штоля, кількатомове видання «Сербські народні думи й пісні» в перекладі М. Старицького, кілька томів «Трудів» П. Чубинського (особливо том з піснями й казками) та казки П. Рудченка (Косач-Кривинюк 1970: 41).

Під керівництвом матері – цього «ректора» домашнього університету – за програмою чоловічої гімназії Леся опанувала грецьку, латинську, російську, французьку, німецьку мови, а згодом вивчила – італійську та англійську: *«Власне, я «навчила» і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, щоб вони змалку пізнавали її якнайбільше»* (Денисюк та ін. 1999: 84, 20, 22–23).

Вже 1885 року як основна лектура з української мови виходить перший перекладний твір Лесі Українки спільно з братом Михайлом «Вечерниці: Оповідання М. Гоголя» за редакцією Олени Пчілки. Бо з якої ж то рації українці мають читати М. Гоголя російською мовою? Олена Пчілка не просто була її біологічною матір'ю: *«в Олені Пчілці у нас хочуть бачити лиш фізичну, не духову мати Лесі Українки. За духового батька її уважають дядька її, брата матері, – Михайла Драгоманова. На мою думку – без жадних підстав»*. Саме від матері Леся перейняла духовий світ, ще не розкладений «безоблачним ліберальним гуманізмом 19-го віку» (Донцов 1991: 170, 173).

Мова як філологія

Про своє знання європейських мов без «жадних» дипломів Леся Українка писала в листі до М. Павлика 27 березня 1903 року, коли йшлося про її бажану можливість переїхати до Львова і жити саме з викладів чужих мов у галицьких гімназіях: *«Французьку і німецьку мови я знаю далеко порядніше, ніж звичайно знають «перші учениці» різних гімназій та інститутів в Росії, знаю і теоретично, і практично остільки, що можу статті в тих мовах писати, а листи і поготів (навіть вірші німецьким білим віршем перекладала), говорити мені по-французьки, що по-російськи сливе все одно. Італьянську мову знаю тепер, у всякім разі, ліпше, ніж скільки треба, наприклад, в консерваторії співу, розмовляю тепер плавко і досить, щоб про-*

вадити ділову кореспонденцію. Англійську знаю теоретично (все-таки можу і вголос читати, не тільки очима) і можу без словника перекладати з неї. Якби мала учеників поляків, то знаю по-польськи стільки, скільки треба, щоб пояснити при лекціях. Російську мову знаю не менше, ніж кожний українець, що перейшов російські школи (хоч я їх не переходила), але вимову маю в російській мові гіршу, ніж у французькій, **характерну для українки, і менше всього була б охоча, власне, сю мову викладати** (т. 12: 57–58).

У листі до свого дядька Леся зізнається в намірах перекладацької праці, аби **не споглядати світу через російське вікно**, що породжує «отой невдалий дилетантизм», та ще й тому, що російські автори так пишуть «наче люди з зав'язаними очима» – сумбурно, безпомічно на думки та фантазію, «безпорадно в рішенні навіть елементарних психологічних проблем» (т. 12: 236): «Біда, що більшість нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світу – ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном <...>. Та вже тепер поміж нашою молодого громадою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італійської мови, аби могли читати чужу літературу» (т. 10: 85). Переклади Лесі Українки – це не лише знання чужих мов, а передусім актуалізація можливостей своєї, рідної мови та реалізація себе через вроджену мову.

Для сьогоденного занглізованого світу повчально довідатись, що в часи Лесі Українки саме зі знанням цієї мови було найбільше проблем: «Найгірше діло стоїть в нас з англійськими авторами, бо сю мову дуже мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятися нею» (т. 10: 45). У листі до своєї бабусі (1893 р.) Леся зазначає, що «англійська мова дуже трудна, але я все-таки вивчуся, моя учительниця каже, що у мене єсть способность і що я, певне, скоро виучусь» – і вивчилася (т. 10: 181). Грандіозний план перекладу світової літератури, який уклала з пам'яті 18-тилітня Леся й надіслала в листі до брата Михайла в грудні 1889 року, – приголомшує: понад 50 авторів з англійської, німецької, іспанської, польської, російської та ін. літератур (Денисюк та ін. 1999: 86–88). **Знання десятка мов змушує її вивести на найширші світові дороги рідну мову – українську.** Пишучи публіцистичні, наукові статті, листи, рецензії різними мовами у час заборони українського слова – **вона всі свої художні шедеври створить українською мовою** – і саме це зробить її класиком української і світової літератури. Неабиякий урок для теперішнього згубного утилітарного підходу до сприйняття мови як засобу комунікації чи престижу з показовим відчуженням від рідної мови та пониження її суспільного статусу.

Щодо цього знаковий Лесин переклад (на замовлення Б. Грінченка в журналі «Нова громада», 1906 р.) статті ірландського письменника Ф. Фегі (1854–1935) «Справа ірландської мови» про «обангличання Ірландії», де до настанови на початку ХХІ ст. з навалюююю англо-варваризацією маємо такі слова: «...геній завжди здобуде собі всесвітнє признання, хоч би він промовляв найрідше уживаною мовою» (Фегі). Як зауважує С. Богдан, що вичерпно проаналізувала соціолінгвальний контекст перекладу цієї статті, «трагічна історія ірландської мови беззастережно була проєктована Лесею Українкою на історію української» і, додамо, мала дзеркальне відображення упродовж ХХ і початку ХХІ ст. (Богдан 2018: 80).

Леся була щаслива чути рідну мову з уст простого народу, хоч куди її закидувала доля. Зокрема, в листі до матері з Ялти 1908 року вона ділиться доброю пригодою, що має «дуже добру служанку, дівчину з Малої Перещепини <...>. Вона вже звикла, що з нами можна говорити по-простому, і вже не мучить мені вух тим «новорусским жаргоном», що панує в нашому дворі. Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця «Рідного краю» і величає себе малоросіяною), вже досить того, що кухарку **Горпину зовуть Грушею...**» (т. 12, с. 235). Типовий для Лесі акцент на культурі мови й зросійщеному антропонімі максимально підсилює її несприйняття чужого складника (оцього «новорусского жаргона») в устах українців.

Тож закономірно, що Леся перекладе статтю ірландського письменника Ф. Фегі, де ономастично-антропонімний контекст показовий як національне самозречення: «Давні християнські ймення, поєднані з народними спогадами про героїзм, святість або лицарство, –

такі ймення, як Конор, Бріан, Патрік, Кольман, Меве, Брігіда і багато інших, – здебільшого зникли, а їх замінили Вільям, Джон, Джордж, Чарльз, Лізбета, навіть Джонатан, Енестесія (Анастасія) і Джерімаїя (Єремія)! Давні, виразисті назви річок, гір і горбів – назви, що ховають у собі цілий скарб легенд і переказів – тепер уже здебільшого бринять незрозуміло і безглуздо для вуха ірландських людей. Деякі замінені неподобними англійськими словами, близькими тільки самими звуками до первісних ірландських слів. Так, напр., Tuam-Gréine (сонцевий горбок) звівся на Tom-Graneu (Томова клуня); “Maghdamh” (волове поле) змінилось в “Madame”; “Log-shruthain” (балка з джерелом) перейшло в “Lugruftian” (злодіяка); Tigh-Lorcaín (святий Лаврін) – в “Still-organ” (ще орган); а “Monaster-linn” (монастир О’Лінна) – в “Money sterling” (монета стерлінг!).

Замість давніх гельських вітаннів побожних і лагідних – “Помагай Біг”, “Бог і Марія хай будуть з вами”, “Благословенні будьте”, “Ратуй вас Боже” – тепер уже настали бездушні міські англійські церемонії» (Фегі).

Письменниця не брала участі в лінгвістичних дискусіях, які гаряче вирували на межі XIX – поч. XX століть передусім щодо діалектної основи літературної мови, проте в листі до О. Маковея висловила за змішану основу українськомовного стандарту: «...зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже преломляти коп’є за мову, маю надію, що мене розуміють усі добрі люди і в Галичині, і на Україні. Принаймні мене в Галичині розуміють і старі, і діти» (т. 10: 209).

Проте Лесину безсторонність щодо галицьких діалектизмів заперечує її ж лист до М. Кривинюка 13(26) листопада 1902 року з Сан-Ремо, де авторка зауважує: «Щодо мови, то я виправила **москалізми** і погану фонетику (напр(иклад), пАганий замість поганий) і раджу замінити чисто галицькі вирази, як, напр(иклад), **також, лише, позаяк**, аналогічними загальноукраїнськими, бо коли книжка має дістатись, напр(иклад), до якої Карловки, то там сих слів не розуміють < ... >. бо люди ж не винні, що не мають навчитись своєї ж таки літературної мови і не мають нагоди розмовляти з дальшими земляками, а як не розуміють, то не розуміють і треба на те вважати. Зрештою, **позаяк і також** не такі вже перли, щоб за їх конче обстоювати» (Іваненко).

Зауважимо, що ці «перли» давно стали загальнолітературними, про що свідчить Словник за редакцією Б. Грінченка (1907–1909 рр.): **також** «также» (т. 4: 243), а також у значенні і прислівника, і сполучника з покликом на вжиток у М. Коцюбинського (СУМ 1979, т. 10: 23); **позаяк** у синонімічному рядові *тому, що; через те, що* з покликом на українських класиків зовсім не галицького походження: *Позаяк цікавого не маю що писати, тягтиму далі свою подорож, хоч, може, вона тобі теж не цікава* (Михайло Коцюбинський, III, 1956, 140); *Якби я вмів писати оповідання, то міг би заробити і в своїй літературі з «Київ. старини», але позаяк не вмію, то мушу вдатись у переклади* (Володимир Самійленко, II, 1958, 472); – *У вчених людей завжди буває лисина. Ось ти вивчився, і в тебе буде, позаяк – голові ж робота велика* (Григорій Тютюнник, *Вир*, 1964, 50) (СУМ 1975, 6: 802). Щодо обмежувальної частки **лише** у значенні «тільки», то Леся Українка сама її вживає: «...я лише на власних терезах мішечок кожний зважу» (СУМ 1973, 4: 504).

Не викликала цілковитого схвалення Лесі Українки й тодішня, як висловила письменниця, «галицько-українська мова» в науковій царині: «За тісність і бідність мови я приймаю вину цілком на себе... се у мене мова вийшла така через реакцію против новітньої галицько-української мови наукової, **так пересипаної неологізмами і чужими словами та зворотами**» (т. 12: 284). Прикметно, що мова самої Лесі Українки, зокрема в її листах – це калейдоскоп мовних кодів і феєрверк мовного багатства: поряд співіснують українські фраземи й дотепи, латинські, французькі, німецькі, польські та ін. афоризми, творячи чар співіснування різних світів на матриці власної мови.

Безцінними є для нас «радикальні» думки Лесі в листі до Івана Франка (1892 р.) про неусталений на ту пору правопис, зокрема її наголос на твердості губних (*в'яне*, а не *вяне*), йотованість *ї* в одному рядові з *я*, *ю*, *є*; буквене позначення м'якості після передньозубних (*слізьми*), початкове *и* в лексемі *иниий*, окремі зауваги про подвійний наголос прикметника ясний: «Я стою за правдиву фонетичну правопись (радикальну) <...>. Слово в ь я н е можна писати або так, або в й а н е, але ніяк не в я н е, бо то, власне, вийде російська вимова. И н и и й нехай теж так зостається» (т. 10: 136).

Віднаходимо і стилістичні поради щодо вживання лексики, зокрема гадано синонімною пари *зараз* / *тепер*: «*зараз* по-українськи значить – *хутко*, *незабаром*, але **не *тепер***, в даний момент», злободенна синтаксична заувага: «по-українськи *вживається вчитися чого*, а не *вчитися чому*, як то скрізь у живається під російським впливом» (Іваненко).

Мова як політика

З листів Лесі Українки бачимо її оцінку мовно-національного руху як у підросійській Україні, так і в підавстрійській Галичині. На тлі суцільних заборон української мови в Російській імперії українське мовно-національне питання в Галичині було зриміше: 1867 року започатковано журнал «Правда» – цей «злучник» межи двома частинами України з промовистим національним гаслом «*В своїй хаті своя правда і сила і воля!*»; 1868 року виникла «Просвіта» як протипага антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою – з одного боку, і москвофільській, – з другого. 1873 року постало «Наукове товариство ім. Т. Шевченка», що від 1892 року фактично стало нашою національною академією наук. Ці видання та інституції мали левову частку матеріальної підтримки наддніпрянських українців: П. Куліша, О. Кониського, Є. Милорадович-Скоропадської.

Проте коли Леся Українка приїхала до Відня й сама побачила, як розв'язувано проблему українськомовної (руської) освіти, видань у Галичині, то не змогла стримати свого сарказму в листі до М. Драгоманова 17 березня 1891 р.: «*І дві руські гімназії, і урядова кореспонденція (ба навіть урядова газета!) по-нашому, і оборона уряду проти поляків, та що! Навіть самі поляки вже будуть за нами, то тепер уже й «сам чорт не брат!»*. Воно правда, що для України то й «написи на поштових скриньках» були б великим поступом, але тут хіба тільки плакати можна над таким поступом» (т. 10: 83–84). Цей сарказм Леся спрямовувала на галицький угодовський «*лояльний патріотизм*» за умов конституційної монархії. Українці в тодішній Галичині становили три чверти всього населення, і мовно-національний рух аж ніяк не мав би задовольняти інтересів цієї більшості, що за рівнем національно-політичної зрілості мала пройти ще чималий шлях, аби стати провідною та експансивною політичною силою. Саме це питання згодом сформулював Іван Франко у своїй славетній статті «*З кінцем року*» (1896 р.), яка викликала полеміку з Лесею Українкою, що відповіла статтею «*Не так ті вороги, як добрі люди*» (1897 р.).

Розмисли цих двох велетів літератури і суспільно-політичної думки неминуче стосуються **мовної проблематики**. Зокрема, Іван Франко, пройшовши еволюцію від соціалізму і позитивізму до націонал-демократизму чи націоналізму, зауважує: «*Нині ми впевнилися, що ті дороги не ведуть до цілі, що ані чужою мовою та літературою не будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підійме його*. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народного – *освідомлюване і розбуджуване мас, праця над їх просвічуванем у кождім напрямі*» (цит. за Горинь 1998: 18).

Натомість Леся Українка на цю пору належала до щойно заснованої Української соціал-демократичної групи (1896 р.), і їй ще судилося пройти шлях від федералістичного «роздрагоманення» до націєцентричних переконань. Тоді вона не підтримувала щойно здійснений на поверхню націоналістичний рух на чолі з М. Міхновським. І. Франко натомість нещадно розбиває базові ідеї соціал-демократії, передбачаючи їхнє повне злиття з імперським московським соціал-демократизмом, виродженням згодом у більшовизм і комунізм: «...коли

самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, **то соціал-демократизм краде душі**, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і **відвертає від праці на рідному ґрунті**» (Франко 1986 45: 272). Проте навіть за такого короткого захоплення провідними ідеями того часу Леся Українка насправді ніколи **не поступалася національними принципами та ідеалами, що були природним станом її існування**. Вона аж ніяк не сприймала повного ігнорування російськими соціал-демократами (до речі, створеними на два роки пізніше 1898 року, ніж українська СДГ) національних прав українців та творення самостійної держави.

Саме про це йдеться в її листі до свого політичного побратима М. Кривинюка 26 березня 1903 року: *«Тільки тоді починається справді вільна, не шовіністична, але й «не рабська» національна психологія, коли чоловік каже: «Я може б і вмів бути іншим, але не можу і не потребу, бо я хоч не ліпший, так зате і не гірший за інших, принаймні від тих, що хочуть мене на свій лад перестановити. Приймайте мене таким, як я є, ким я хочу бути, не ваше діло вибирати мені мову і звичай»....<...> Нехай іде кожний до свого намету, коли так. Ініціатива до федеральних відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана з боку «старших братів», — нехай же вони тепер, коли хочуть, самі шукають нас, а нам уже нема чого накидатися, бо нарешті се понижає нас, що ми ліземо брататись, а нас навіть не завважають, чи ми є на світі. Годі!»* (Косач-Кривинюк 1970: 667–668).

Ось так це «Годі!» і явило нову «сепаратистку» Лесю Українку, яка відразу ж почала планувати історичну працю з деколонізації української свідомості під девізом з народної пісні: *«Ой, брешеш, брешеш, превражий москалю, се ж ти хочеш обманити»* (Горинь 1998: 51). На жаль, ми цієї історичної праці не побачили, проте маємо знакову, зокрема, в мовному плані драматичну поему «Бояриня» (1910 р.), де фокусом мовної свідомості стають антропоніми: головна героїня твору Оксана дивується, що сестра її чоловіка Ганна, проживаючи в Москві, вживає московських форм імен: *«Ванька? Чому ж би не Івась?»*. *«Так тут зовуть, то й ми вже звикли»*. *«...> «А як же ти тут звешся?»*. *«Аннушка»*. *«Чи ба! «Ганнушка»*. *«Ні-бо, «Аннушка», Оксано»*. *«Не вимовлю. Проте ж воно нічого і по-московському, хто добре вміє. А як по-їхньому Оксана буде?»*. *«Аксінья чи Аксюша»*. *«Щось негарно. Оксана мовби краще. Ти, Ганнусю, мене таки Оксаною зови»*. У цьому вся Лесина національна невідступність і принциповість.

17 січня 1907 року на засіданні шкільно-лекційної комісії «Просвіти», до якої належала Леся, ухвалено одну з постанов про звернення до уряду з проханням дозволити заснувати в Києві народну школу з українською мовою викладання. Цю постанову підписали П. Житецький, М. Лисенко, Олена Пчілка і «дворянка Лариса Косач», що свідчить про суспільно відкриту позицію Лесі Українки в обстоюванні української мови (Мороз 1992: 414; Мацько та ін. 2002: 15). Письменниця була гострим політичним аналітиком у соціолінгвальних питаннях, зауважуючи на різних і водночас спільних колоніальних умовах існування української мови в південно-західній та південно-східній частинах України: *«Не знаю, чим се об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, ніж говорять.. Що ж до того, що часто українські сім'ї говорять по-російськи, то, здається, не так давно було, що галицькі русинські сім'ї говорили по-польськи; якби у нашої мови були такі права в Росії, які є в Галичині, то я твердо вірю, що й ми не zostалися б позаду, а тепер нехай хто хоче кидає камінь на українців, пригнічених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я сього каміння не зважуся здійснити. Щоб Ви вірили в мою безсторонність, я мушу сказати, що вихована я в українській мові і що до нашої сім'ї той камінь патріотичний все одно не долетить, хоч і буде кинутий»* (т. 10: 179). Зазначене спостереження вказує непохитні мовно-національні переконання письменниці, що, всупереч негативним зовнішнім обставинам та завдяки домашньому вихованню, сформувалися в націєцентричний моноліт.

Висновки та перспективи дослідження.

Отже, Лесин мовно-національний світогляд формований з малого мальства зусиллями видатної матері та питомим українськомовним оточенням. Колоніальні суспільно-політичні обставини лише посилили відчуття мовно-національного его. Опанування чужих мов, оперте на генетичну схильність, не лише не похитнуло рідномовного пріоритету, а навпаки, витворило з нього національний стрижень. Мірилом всіх довколишніх процесів стала їхня корисність для української національної справи з простою природною мотивацією: «...звемось просто українці, **бо ми такими єємо**» (т. 10: 86).

Саме звідси Лесині міркування *соціолінгвального характеру*: про мову як національну самобутність і самодостатність («*нехай іде кожен до свого намету*»), про потребу перекладів українською мовою (а не «*через російське вікно*») задля її розвитку й пізнання світу крізь українськомовну призму; а також розмисли про *внутрішню структуру мови*: різнодіалектну основу літературної мови, культуру мови, зокрема її антропонімікон, про лексико-семантичні та синтаксичні нюанси та вибір фонетичної основи правопису.

Усі ці мовні стратегії від Лесі Українки на межі XIX – поч. XX ст. суголосні з теперішньою соціолінгвальною проблематикою, центром вивчення якої має стати мовно-національний світогляд сучасного українця в контексті наслідування мовних моделей поведінки великої письменниці.

Література

Богдан, Світлана. «Справа ірландської мови» Френсіса Фегі й українська соціолінгвістика початку XX століття». *Українська мова*. 1, 2018: 74–84.

[Bohdan, Svitlana. «Sprava irlandskoi movy» Frensis Fehi y ukrainska sotsiolinhvistyka pochatku KhKh stolittia». *Ukrainska mova* 1, 2018: 74–84]

Горинь, Василь. Іван Франко і Леся Українка. Львів: Інститут українознавства, 1998.

[Horyn, Vasyl. Ivan Franko i Lesia Ukrainka. Lviv: Instytut ukrainoznavstva, 1998.]

Денисюк, І., Скрипка, Т. Дворянське гніздо Косачів. Львів: Академічний експрес, 1999.

[Denysiuk, I., Skrypka, T. Dvorianske hnizdo Kosachiv. Lviv: Akademichnyi ekspres, 1999.]

Донцов, Дмитро. «Леся Українка». *Літературна есеїстика*. Дрогобич: Відродження, 2010, 37–39.

[Dontsov, Dmytro. «Lesia Ukrainka». *Literaturna eseistyka*. Drohobych: Vidrozhennia, 2010, 37–39]

Донцов, Дмитро. «Мати Лесі Українки (Олена Пчілка)». *Дві літератури нашої доби*. Львів, 1991, 154–175.

[Dontsov, Dmytro. «Maty Lesi Ukrainky (Olena Pchilka)». *Dvi literatury nashoi doby*. Lviv, 1991, 154–175]

Іваненко, В. Г. «Леся Українка про мовну культуру».

<<http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine40-11.pdf>> 17.01.21

[Ivanenko, V. H. «Lesia Ukrainka pro movnu kulturu»

<<http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine40-11.pdf>> 17.01.21]

Косач-Кривинюк, О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью Йорк, 1970.

[Kosach-Kryvyniuk, O. Lesia Ukrainka: Khronolohiia zhyttia i tvorchosty. Niu York, 1970.]

Мацько, Любов, Сидоренко, Олеся. «Мовотворчість Лесі Українки». *Дивослово*. 3. 2002: 14–16.

[Matsko, Liubov, Sydorenko, Olesia. «Movotvorchist Lesi Ukrainky». *Dyvoslovo* 3. 2002: 14–16]

Мороз, М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992.

[Moroz, M. O. Litopys zhyttia ta tvorchosti Lesi Ukrainky. K.: Naukova dumka 1992.]

Скрипка, Т. Родові гнізда Драгоманових–Косачів: їх устрій та культура. Київ: Темпора, 2013.

[Skrypka, T. Rodovi hnizda Drahomanovykh–Kosachiv: yikh ustrii ta kultura. Kyiv: Tempora, 2013.]

Словарь української мови / Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Грінченко. К., 1907–1909. Т. 1–4.

[Slovar ukraïnskoï movy / Uporiad. z dodatkom vlas. materialu B. Hrinchenko. K., 1907–1909. T. 1–4].

Словник української мови: В 11-и томах. К.: Наукова думка, 1970–1980.

[SUM: Slovnyk ukraïnskoï movy: V 11-y tomakh. K.: Naukova dumka, 1970–1980]

Фаріон, Ірина. «Костомаров у битві з Валуєвим». *Дивослово*. 9. 2017: 42–46.

[Farion, Iryna. «Kostomarov u bytvi z Valuievym». *Dyvoslovo*. 9. 2017: 42–46]

Франко, Іван. «Народники і марксистки». Будівничий української державності. *Хрестоматія політологічних статей Івана Франка*. Упорядник Дмитро Павличко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006, 296–300.

[«Narodnyky i marksysty». Budivnychyï ukraïnskoï derzhavnosti. Khrestomatiia politolohichnykh statei Ivana Franka. Uporiadnyk Dmytro Pavlychko. K.: Vydavnychyï dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» 2006, 296–300]

Фегі, Френсис. «Справа ірландської мови». Переклад Лесі Українки. < <https://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/IrishLang.html> > 18.01.2021.

Fehi, Frensys. «Sprava irlandskoï movy». Pereklad Lesi Ukrainky < <https://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/IrishLang.html> > 18.01.2021.

List of Sources

Українка, Леся. Листи (1876–1897). Т. 10. Листи (1898–1902). Т.11. Листи (1903–1913). Т. 12. *Зібр. творів у 12 т.* К.: Наукова думка, 1978–1979.

[Ukrainka, Lesia. Lysty (1876–1897). T. 10. Lysty (1898–1902). T.11. Lysty (1903–1913). T. 12. *Zibr. tvoriv u 12 t.* K.: Naukova dumka, 1978–1979]

SOCIOLINGUAL CONTEXT OF THE CREATIVE LIFE OF LESIA UKRAINKA

Iryna Farion

Department of Ukrainian language National University «Lviv Polytechnic», Lviv, Ukraine

Abstract

Background: The current conditions of decolonization of scientific discourse, in particular, linguistic personology, require the analysis of significant literary figures in a sociolinguistic context. Lesia Ukrainka as an outstanding writer, translator and polyglot, socio-political figure in the revealing of this issue occupies a decisive place.

Purpose: The purpose of our study on the basis of epistolary heritage and other certain sources to reveal the *linguistic and national worldview* of Lesia Ukrainka against the background of socio-political circumstances.

Results: The turn of the 20th century is not only the era of the final elaboration of the common-literary standard of the Ukrainian language, but distinctly bitter conflict between language and society, society and the individual in the divided and occupied parts of Ukraine. We investigated the problem in three main contexts: early language education, language as philology (study of foreign languages, translation, reception of internal and structural linguistic phenomena: from phonetics and spelling to lexical-semantic processes in appellatives and onyms and culture of language), language as politics (reception of the Ukrainian language status in the divided and occupied parts of Ukraine).

Discussion: The colonial socio-political circumstances of Lesia Ukrainka's life only strengthened her sense of linguistic and national ego. Mastering foreign languages not only failed to shake the native language priority, but on the contrary, made it a national core. The criterion of all the surrounding processes was their usefulness for the Ukrainian national cause with a simple intrinsic motivation: “...we are called simply Ukrainians, *because we are like that*”. The researched issues

comply with the modern interpretation of the linguistic and national worldview and antagonistic socio-political processes.

Keywords: Lesia Ukrainka, linguistic and national worldview, sociolinguistic context, language as philology, language as politics, linguistic personology.

Vitae

Iryna Farion is Doctor of Philology, Professor of Department of Ukrainian language National University «Lviv Polytechnic». Her areas of research include diachronic sociolinguistics, linguistic personology, history of language, culture of language, onomastics.

Correspondence: iryna.farion@gmail.com

Надійшла до редакції 13 лютого 2021 року
Рекомендована до друку 1 березня 2021 року